

ИСАМУТДИНОВ Азизбек Батирович,
Ўзбекистон халқаро ислом
академияси ўқитувчиси
e-mail. mumtoz1990@bk.ru

АРАБ ТИЛИ ГРАММАТИКАСИДА “ИШТИҒОЛ” ВА “МАФЪУЛ МУТЛАҚ” МАСАЛАЛАРИНИНГ ЎРИТИЛИШИ

“ИШТИҒАЛ” И “МАФЪУЛ МУТЛАҚ” В ГРАММАТИКЕ АРАБСКОГО ЯЗЫКА

“ISHTIGHAL” AND “MAF‘UL MUTLAQ” ISSUES IN ARABIC GRAMMAR

Аннотация. Мақолада араб тилида иштиғол ва мафъул мутлақ масалалари Шайх Мустафо ибн Муҳаммад Салим ибн Муҳиддин ибн Мустафо ал-Ғалойинийнинг «جامع الدروس العربية» асари асосида баён қилинган.

Шунингдек, иштиғол қоидада тўлдирувчининг феъдан олдинга ўтганида тушум ёки бош келишида келиш ўринларига алоҳида эътибор қаратилган.

Мафъул мутлақ масаласида эса мафъул мутлақ бўлиб келаётган масдарларнинг қай даражада барқарор бўлиб келиши ёки барқарор бўлмаслиги, шунингдек, мафъул мутлақнинг ўринбосарлари ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: масдар, феъл, боб, мафъул мутлақ, мафъул биҳи, иштиғол

Аннотация. В статье описываются вопросы иштиғал и мафъуль мутлак на арабском языке на основе работы шейха Мустафы ибн Мухаммада Салима ибн Мухиддина ибн Мустафы Галайини «جامع الدروس العربية». А также рассмотрены вопросы употребления дополнения в именительном или же винительном падежах, в тех случаях, когда они ставятся впереди глаголов. Что касается самодополнения, то речь идёт о его заменителях, а также употребления масдаров в роли самодополнения.

Ключевые слова: масдар, глагол, самодополнение, мафъул, мафъул биҳи, иштиғал.

Annotation. This article is devoted to the work of Sheikh Mustafa Galayaniy “Ishtigal” and “maf‘ul mutlaq” in Arabic from the point of view of Mustafa al-Galayaniy, which discusses issues of self-completion (maf‘ul mutlaq) and ishtigal in Arabic. And also considered the use of the supplement in the nominative or accusative cases, in cases where they are placed in front of verbs. As for self-completion, we are talking about its substitutes, as well as the use of masdars in the role of self-completion.

Keywords: masdar, verb, self-completion, maf‘ul, maf‘ul bihi, ishtigal.

КИРИШ

Араб тили грамматикасида талабаларга ва ёки умуман ҳар қандай китобхонга жуда кўп учрайдиган, айни пайтда жумладаги маънони аниқ чиқаришликда муҳим ўрин тутадиган қоидалардан бири шаклан тушум келишигида келувчи гапнинг иккинчи даражали бўлакларидир. Айнан тушум келишигидаги сўзларнинг ўзи ҳам ўзаро сўзлашганимизда нутқимизда ниҳоятда кўп учрайди. Бироқ ўзбек тили грамматикасидаги тушум келишигидаги сўзлар ҳамиша кимни, нимани, қаерни саволларига жавоб бўлса, араб тили грамматикасидаги тушум келишигидаги исмлар доимо ҳам бундай саволларга жавоб бўлмайди. Чунки, араб тилида шаклан тушум келишигида келадиган исмларнинг турлари бор. Биз тадқиқ қилаётган “иштиғол” ва “мафъул мутлақ” мавзулари ҳам айнан мана шу шаклан тушум келишигида келадиган исмлар таркибига киради.

АСОСИЙ ҚИСМ

XIX асрда Байрутда туғилиб, илму маърифат тарқатиш йўлида ҳаёт кечирган машҳур олимлардан бири Мустафо ибн Муҳаммад Салим ибн Муҳиддин ибн Мустафо ал-Ғалойиний ўзининг «جامع الدروس العربية» асарида бу борада қуйидаги фикрларни билдиради:

Иштиғол – тўлдирувчининг ўзини талаб қилиб келаётган феълидан олдинга ўтганида феълга ўша тўлдирувчига қайтувчи олмошнинг қўшилишидир. Масалан, **خالدٌ أكرمته** - Холидни ҳурмат қилдим. (сўзма-сўз: Холид уни ҳурмат қилдим.) Бундай ҳолатда олдинга ўтган исмни гапнинг бошида келаётганлиги

учун бош келишикда келтириш афзал, лекин уни тўлдирувчи бўлганлиги учун тушум келишигида ҳам келтириш мумкин. Масалан, *خالداً رأيته* - Холидни кўрдим. (сўзма-сўз: Холидни уни кўрдим.) Ўз феълидан олдинга ўтган исмни қуйидаги беш ўринда тушум келишигида келтириш устун кўрилади:

1) исмдан сўнг буйруқ майлидаги феъл келса, масалан, *خالداً أكرمه* - Холидни хурмат қил;

2) исмдан сўнг буйруқ инкор феъли келса, масалан, *الكريم لا تهنه* - Сахийни хор қилма;

3) исмдан сўнг дуо мазмунидаги жумла келса, масалан, *اللهم امرئ يسره* - Аллоҳим, ишимни осон қил;

4) исм сўроқ юкламаси ҳамзадан сўнг келса, масалан: (Қамар сураси, 24-оят) [3];

5) сўроқ гапга нисбатан берилган жавоб гап бўлса, масалан, “кимни хурмат қилдинг?” деган гапга жавобан берилган қуйидаги гап: *علياً أكرمته* - Алини хурмат қилдим [1: 403].

Мазкур маълумотлардан маълум бўладики, иштиғол бу тўлдирувчининг ўз омили, яъни феълдан олдин келишидир. Бошқача қилиб айтганда тўлдирувчининг гап бошида келиши, десак ҳам бўлади. Маълумки, ўзбек тилидаги феъл кесимли гап ва араб тилидаги феълий жумла таркибидаги феъл кесимнинг одатдаги жойлашув ўрни билан бир-биридан фарқ қилади. Тўлдирувчи эса, одатда, ҳар икки тилда ҳам эгадан кейин келади. Бироқ одатдаги тартиб ўзгарганда эса тўлдирувчи ҳар икки тилда ҳам эгадан олдин, гапнинг бошида келиши мумкин. Ўзбек тилида тўлдирувчи воситали ёки воситасиз бўлишидан қатъий назар гапнинг бошида келганда келишик қўшимчалари ўзгармаган ҳолда қўлланилади. Бироқ бу масалада араб тилида ўзига хос жиҳатлар мавжуд. Араб тилида тўлдирувчи гапнинг бошида келганда, одатда, бош келишикда келади. Бироқ ҳар доим ҳам бошида келганлиги учун бош келишикда келавермайди. Юқорида келтирилган бешта ҳолат гапнинг бошида келган сўзнинг аслида тўлдирувчи эканлигидан келиб чиқиб уни фатҳада келтириш маъқул бўлган ўринлардир.

Ушбу исмни қуйидаги уч ўринда бош келишикда келтириш шарт бўлади: 1) “тўсатдан” маъносини англатувчи *إذا* сўзидан сўнг келса, масалан, *خرجت فإذا الجو يملؤه الضباب* - чиқдим. Қарасам ҳавони туман қоплаган, яъни ҳавони туман қоплаганини билмаган ҳолда

чикдим; 2) Ҳол эргаш гап олдидан келувчи *جئت و* “вов” дан сўнг келса, масалан, *الفرس يركبه اخوك* - Отни аканг минган ҳолда келдим; 3) сўроқ, инкор ва шарт юкламалари, ундашни ифодаловчи юкламалар, гап бошида келувчи “лом”, таажжубни ифодаловчи *ما*, риторик сўроқ гапни ифодаловчи *كم* олмоши, эгага таъсир қилувчи юкламалардан сўнг келса, масалан, *زهيرٌ هل أكرمته؟* - Зухайрни хурмат қилдингми?, *سعيدٌ فأكرمه* - Саидни хурмат қил, *خالدٌ هلا دعوته* - Холидни таклиф қилмадингми, яъни уни таклиф қилишинг керак, *الشئ ما فعلته* - Яхшилиқни қилмадим, *الخيرٌ لأنا افعله* - Яхшиликни албатта қиламан, *الخلق الحسنٌ ما أطيبه* - гўзал хулқ қандай яхши *زهيرٌ كم أكرمته!* - Зухайрни қанчалар хурмат қилдим *أسامة اني أحبه* - Усомани албатта мен яхши кўраман. Мазкур ҳолатларнинг барчасида исм “мубтадо”, яъни исмий гапнинг эгаси ҳисобланади. Чунки ушбу юкламалардан кейин келадиган феъл юкламалардан олдинги исмга таъсир қилмайди [1: 405].

Иштиғол қоидаси борасида Мустафо Ғалойинийдан бошқа олимлар, хусусан, Ин Молик ва Ибн Ақийллар ҳам қимматли маълумотлар келтириб ўтишган. Мустафо Ғалойиний келтириб ўтган фикрлар билан ибн Молик [2: 99] ва Ибн Ақийл [2: 99] ларнинг фикрлари ўртасида қарама-қаршилик йўқ, балки уларнинг ҳар бирининг бу борадаги фикрлари бир-бирини қувватлайди.

Мустафо ибн Муҳаммад Салим ибн Муҳиддин ибн Мустафо ал-Ғалойиний ўзининг “*جامع الدروس العربية*” асарида бу борада ўз фикрларини билдириб, мавзуни қуйидагича гуруҳларга ажратиб келтиради:

1) ноаниқ ва хосланган масдар (мубҳам ва мухтас); 2) барқарор ва барқарор бўлмаган масдарлар; 3) масдарнинг ўринбосари; 4) мафъул мутлақ омили; 5) мафъул мутлақ ҳукмлари; 6) ўз феъли ўрнида келувчи ўринбосар масдар.

Ушбу бобларнинг биринчисида, яъни ноаниқ ва хосланган масдар (мубҳам ва мухтас) лар бобида у мафъул мутлақ вазифасида келаётган масдарларни иккига ажратади: 1) мубҳам масдар; 2) мухтас масдар [1: 411].

Мафъул мутлақ вазифасида келаётган масдарнинг маъноси гап таркибидаги феъл маъносига тенг келса, бундай масдар мубҳам масдар дейилади. Мубҳам масдар фақат феълдан англашилган иш-ҳаракатни таъкидлаш учун келтирилади. Масалан:

قمت قیاماً – Турдим (таъкид билан).

ضربت اللص ضرباً – Ўғрини урдим (аник, шубҳасиз).

Феъл талаффузда туширилиб, маъул мутлақ вазифасидаги масдар унинг ўрнида келиши мумкин. Масалан:

Эшитаман ва итоат қиламан. – سَمْعًا وَطَاعَةً

Талаффузда туширилиб қолдирилган феъл ўрнида келаётган масдарни иккилик ва кўпликда келтириш мумкин эмас.

Мухтас масдар деб иш-ҳаракатнинг турини, ададини ўз феълига нисбатан кўпроқ ифодалаган масдарга айтилади. Масалан:

Ақллилар юргандек юрдим. – سرت سير العقلاء

Ўғрини икки марта
– ضربت اللصَّ ضربتين
урдим [1: 411].

Иккинчи бобда мафъул мутлақ вазифасида келаётган масдарларни барқарор ва барқарор бўлмаган масдарларга бўлади. Бунга қўра, гап таркибида турли гап бўлаклари вазифасида кела олиши мумкин бўлган масдар барқарор бўлмаган масдар дейилади. Фақат мафъул мутлақ вазифасида келадиган масдар эса барқарор масдар дейилади. Бундай масдарлар гапда бошқа вазифада келмайди. Масалан، سبحانه ولىك، حذارىك каби масдарлар гапда фақат мафъул мутлақ вазифасида келади [1: 412].

Учинчи бобда масдар ўрнида келувчи сўзларга изоҳ бериб уларни ўн иккига бўлади. Булар:

Харакат номидан шаклланиб чиққан от.
 کلمتك كلاماً، سلامت سلاماً،

Мафъул мутлакни аниқлаб келаётган сифат унинг ўнида келиши мумкин. Масалан, **سرت أحسن السير**

Мафъул мутлакка қайтувчи олмош унинг
ўнида келиши мумкин. Масалан، اجتهدت اجتهداً
لم يجتهده غيري

Синоними ўрнида келиши мумкин.
 Масалан, شئت الكسلان بغضاً

Ясалишда асоси бир бўлган ҳаракат номи унинг ўрнида келиши мумкин. Масалан, (17: *والله أنبتكم من الارض نباتاً* (نوح: 17))

Иш-ҳаракатнинг турига далолат қилувчи
сўз унинг ўрнида келиши мумкин. Масалан,
رجع الفهري

Иш-ҳаракатнинг неча маротаба
бажарилганлигини аниқлаб келувчи сон мафъул
мутлақ ўрнида келиши мумкин. Масалан, أنذر تكت
تلافاً

Иш-ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган қурол мафъул мутлақ ўрнида келиши мумкин. Масалан, ضربت اللصّ سوطاً

ма ʕурук юкламалари мафʕул мутлак
 ʕрнида келиши мумкин. Масалан, **ما اكرمت خالداً؟**
 ʕئ عيش تعيش؟

шарт юкламалари мафбул
ма туглақ ўрнида келиши мумкин. Масалан, **ما جلس**
أجلس، مهما تقف أقف، أي سير تسير أسير

أَيُّ كَمِيلِكُنِي بِلْدِيرُوحِي كُلِّ وَبَعْضِ
 سۆزلاري мафъул мутлақнинг ўрнида келиши
 мумкин. Масалан, سَعِيَتِ (النساء: 129)،
 بَعْضِ السَّعْيِ، اجْتَهَدَتْ أَيُّ اجْتِهَادِ

Мафъул мутлақ вазифасида келувчи масдарга ишора қилувчи кўрсатиш олмоши мафъул мутлақ ўрнида келиши мумкин. Масалан, قالت ذلك القول.

ХУЛОСА

Юкорида келтирилган маълумотлардан хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, мафъул мутлақ вазифасида, одатда, масдарлар билан ифодаланади. Бироқ унинг, яъни мафъул мутлақнинг ўринбосарлари келганида масдар эмас, балки ҳаракат номидан шаклланиб чиққан от, кўрсатиш олмоши, كُلَّ وَبَعْض ва комилликни билдирувчи أَيْ сўзлари, مَا وَ أَيْ وَ مَهْمَا шарт юкламалари, مَا وَ أَيْ سُرُوق юкламалари, иш-ҳаракатнинг турига далолат қилувчи сўз ва мафъул мутлаққа қайтувчи олмош кабилар келиши мумкин экан.

Иштиғолда эса сўз асли тушум келишигида бўлган тўлдирувчи бўлганлиги сабабли тушум келишигида ўқилса ҳам, гапнинг бошида келганлиги сабабли бош келишикда ўқилса ҳам бўлар экан.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Шайх Мустафо Ғалойиний. Жоми ад-дурус ал-арабия. – Қоҳира, 2008.
الشيخ مصطفى غلاييني. جامع الدروس العربية. القاهرة، ٢٠٠٨.
2. Шарҳ Ибн Ақил ало Алфият Ибн Молик. – Ж. 2. – Қоҳира, 2005.
شرح بن عقيل على ألفية ابن مالك. المجلد-٢. القاهرة، ٢٠٠٥.
3. Қуръони карим. Нашрга тайёрловчи: Шайх Мухаммад Содиқ Мухаммад Юсуф. – Тошкент: Хилол нашр, 2017.